

ग्रंथालय व माहितीशास्त्र व्यवसाय व नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020)

प्रा. डॉ. टिकाराम द. समरीत

ग्रंथपाल

स्व. निर्धन पाटील वाघाये महाविद्यालय, एकोडी

ता. साकोली जि. भंडारा 441802

E-mail tikaramsamrit@gmail.com

सारांश :

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP-2020) हे भारताच्या शिक्षण क्षेत्रातील एक क्रांतिकारी पाऊल आहे. या धोरणाचा मुख्य उद्देश ज्ञानाधिष्ठित समाजाची निर्मिती करणे, विद्यार्थ्यांच्या सृजनशीलतेचा विकास करणे आणि सर्वांगीण शिक्षणाला चालना देणे हा आहे. या नव्या धोरणाच्या पार्श्वभूमीवर ग्रंथालय व माहितीशास्त्र व्यवसायाचे महत्त्व आणखी वाढले आहे. नवीन धोरणात डिजिटल शिक्षण, मुक्त शैक्षणिक साधने (Open Educational Resources), संशोधन संस्कृती, आणि बहुभाषिक शिक्षणावर भर दिला आहे. या बदलांमुळे ग्रंथालयांना ज्ञानसंपन्न, तंत्रज्ञानाधिष्ठित केंद्र बनण्याची गरज निर्माण झाली आहे. ग्रंथपाल आता केवळ पुस्तकांचे संरक्षक न राहता माहिती व्यवस्थापक, संशोधन सहाय्यक, आणि डिजिटल शिक्षणाचे भागीदार बनले आहेत. माहितीशास्त्र व्यावसायिकांना आता ICT कौशल्ये, डेटाबेस व्यवस्थापन, आणि ई-सामग्री विकास या क्षेत्रांमध्ये निपुणता आवश्यक झाली आहे. NEP-2020 अंतर्गत ग्रंथालये हे “शिक्षणाचे हृदय” म्हणून मानले गेले असून, शिक्षण संस्थांच्या शैक्षणिक गुणवत्तेत त्यांच्या योगदानाला केंद्रस्थानी स्थान मिळाले आहे.

मूळ शब्द : ग्रंथालय, माहितीशास्त्र, ग्रंथपाल, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020, डिजिटल ग्रंथालय, कौशल्य विकास, भारतीय ज्ञान प्रणाली, मुक्त शैक्षणिक साधने

प्रस्तावना :

“ग्रंथालय व माहितीशास्त्र व्यवसाय” आणि “नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020)” यांचा संगम हे ज्ञान आणि शैक्षणिक व्यवस्थेतील बदल समजून घेण्यासाठी महत्वाचे आहे. मी खाली सर्वप्रथम ग्रंथालय व माहितीशास्त्र व्यवसाय म्हणजे काय, त्याचे स्वरूप, आव्हाने- संधी यांचे आढावा देईन, आणि नंतर NEP 2020 चा ग्रंथालय व माहितीशास्त्र शिक्षण व व्यवसायावर होणारा प्रभाव, तसेच शक्य बदलांविषयी चर्चा करीन.

ग्रंथालय व माहितीशास्त्र व्यवसाय : अर्थ, स्वरूप, संधी व आव्हान

“ग्रंथालय व माहितीशास्त्र” (Library and Information Science, LIS) हा शास्त्र/व्यवसाय आहे,

ज्यात ग्रंथालये, माहिती केंद्रे, अभिलेखागार (archives), डिजीटल ग्रंथालये, माहिती व्यवस्थापन संस्था इत्यादींचे नियोजन, संस्थापन, संचालन, सेवा पुरवणे, माहिती संसाधन संकलन व प्रसारण अशा क्षेत्रांचा अभ्यास होतो.

व्यवसाय म्हणून याचा अर्थ असा की, LIS शाखेतील व्यक्ती (ग्रंथपाल, माहितीशास्त्रज्ञ) विविध शैक्षणिक संस्था, संशोधन संस्था, सार्वजनिक ग्रंथालये, कॉर्पोरेट माहिती केंद्रे, डिजिटल माहिती सेवा पुरवणाऱ्या कंपन्यांमध्ये नोकरी करतात किंवा स्वतंत्र सेवा पुरवतात.

व्यवसायाचा स्वरूप :

ग्रंथालय व माहितीशास्त्र अभ्यासक्रम पूर्ण केलेल्या व्यक्ती खालील क्षेत्रात काम करू शकतात:

क्षेत्र	कामाचा प्रकार / सेवा
सार्वजनिक ग्रंथालये	- ग्रंथालय संचलन, वाचन विकसन, प्रसार, समाजग्रंथालय सेवा
शालेय व महाविद्यालयीन ग्रंथालये	- विद्यार्थी व शिक्षकांना संदर्भ सेवा, पुस्तक व ई-संसाधन पुरवणे
डिजीटल / ई-ग्रंथालये	- ऑनलाईन माहिती सेवा, ई-पुस्तक, लेख, डेटाबेस सेवा
संशोधन संस्था / विद्यापीठे	- संदर्भ / शोध सेवा, माहिती सल्ला, दस्तऐवजीकरण
कॉर्पोरेट / उद्योग क्षेत्र	- माहिती विश्लेषण, डेटा व्यवस्थापन, माहिती केंद्र
अभिलेखागार व संग्रहालये	- पुराव्यांची संग्रहण व व्यवस्थापन
माहिती तंत्रज्ञान सेवा	- माहिती प्रणाली (ILS), डिजिटल रिपॉझिटरी, सॉफ्टवेअर समर्थन

आव्हाने व मर्यादा :

- तंत्रज्ञानाचा वेग - माहिती तंत्रज्ञान, डिजिटल संसाधने, नेटवर्क सेवा हे सतत बदलणारे क्षेत्र आहे . तज्ञांना सतत अद्यतन ठेवावे लागते.
- आर्थिक संसाधनांची कमतरता - सार्वजनिक ग्रंथालये किंवा उच्च शिक्षण संस्था अनेकदा आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल असतात, त्यामुळे संसाधने पुरेशा नसतात.
- लोकप्रियता / आकर्षण कमी - अनेक विद्यार्थ्यांना LIS ही “मुख्य प्रवाहाची” शाखा वाटत नाही आणि भविष्यातील करिअर म्हणजे काय हे अनिश्चित वाटू शकते.
- मानवी कौशल्याचा अभाव - संगणक, सॉफ्टवेअर, माहिती व्यवस्थापन कौशल्यांची गरज वाढली आहे; परंतु अनेक ग्रंथपाल पारंपरिक पद्धतींचे असतात.
- भाषिक व सार्वजनिक प्रवेश समस्या - ग्रामीण क्षेत्रातील वापरकर्त्यांना माहितीसाठी प्रवेश, डिजिटल वाचन सुविधा न मिळणे.

संधी :

डिजिटल परिवर्तन : ऑनलाईन ग्रंथालये, ई-रिसोर्सेस, ओपन ऍक्सेस, क्लाउड लॉजिक यामुळे LIS व्यक्तींना विविध नवे काम मिळू शकतात.

मल्टि-मीडिया माहिती सेवा : पॉडकास्ट, ई-संग्रह, व्हिडिओ स्रोत, माहिती पोर्टल्स हे क्षेत्र विकासात आहेत.

इंटरनेट व मोबाइल वापर वाढ : अधिक लोक ऑनलाईन माहिती शोधतात, यामुळे माहिती सेवा पुरवणाऱ्या संस्थांसाठी मागणी वाढली आहे.

संशोधन व डेटा सल्ला : संशोधन संस्थाना अधिक डेटा सल्ला, माहिती विश्लेषण सेवा लागतात — LIS व्यावसायिक हे काम घेऊ शकतात.

समुदाय व लोकशिक्षण कार्यक्रम : पुस्तके न वाचणारे भाग (rural, remote) वाचनसंस्कृतीसाठी उपक्रम, मोबाइल ग्रंथालये, वाचन क्लब इत्यादी सुरू करता येतात.

NEP 2020 — मुख्य ठळक बाबी :

ग्रंथालय व माहितीशास्त्राच्या दृष्टीने, NEP 2020 मधील काही मुख्य ठळक बदल आणि उद्दिष्टे :

- शिक्षण पुनर्रचना : पारंपारिक 10+2 पद्धती ऐवजी 5+3+3+4 मॉडेल लागू करणे.
- उच्च शिक्षणात लवचीकता (flexibility), बहुविध अभ्यासक्रम (multidisciplinary), जीवनप्रसरणे शिक्षण (lifelong learning).
- अधिक ओपन ऍक्सेस, डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर, ई-पाठ्यपुस्तके, ऑनलाईन शिक्षण व संसाधने वाढवणे.
- स्कूली आणि सार्वजनिक ग्रंथालये मजबूत करणे, वाचनसंस्कृती वाढवणे.
- स्थानिक भाषा आणि विविध भाषांमध्ये शैक्षणिक सामग्री पुरविणे.
- तंत्रज्ञान वापरून शिक्षण, संवाद आणि संशोधन कार्य सुसज्ज करणे.

NEP 2020 मध्ये ग्रंथालये / माहितीशास्त्र यांचे भूमिका स्पष्टपणे केलेली नसली तरी, अनेक संशोधन आलेख व अभ्यास हे दर्शवितात की ग्रंथालये या धोरणाला समर्थन देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात.

NEP 2020 चा ग्रंथालय व माहितीशास्त्र व्यवसायावर होणारा प्रभाव आणि बदल :

खालील प्रमाणे मी काही अपेक्षित बदल, आव्हाने व शक्यता मांडली आहेत.

1. शाळा व सार्वजनिक ग्रंथालयांचे विकास :

NEP 2020 नुसार शाळा आणि ग्रामीण भागातील सार्वजनिक ग्रंथालये अधिक समर्थ बनवायची आहेत

ICT उपकरणे, ई-संसाधने, वाचन सुविधा उभारणे. यामुळे ग्रंथालयीय व्यावसायांना ती सुविधा देणा महारथी लोकांची मागणी वाढू शकते.

2. डिजीटल / हायब्रिड ग्रंथालये :

पारंपारिक पुस्तकांसोबत ई-पुस्तके, ऑनलाईन डेटाबेस, ओपन ऍक्सेस स्रोत, डिजिटल रिपॉझिटरी अधिक महत्वाची होतील. त्यामुळे LIS व्यावसायिकांना डिजीटल कौशल्य विकास आवश्यक ठरेल.

3. अधिक बहुविध नोकऱ्या / गृहितकामे (roles) :

ग्रंथपाल हे फक्त “पुस्तक देणे-वापरणे” असे काम न करता, माहिती सल्लागार, डेटा विश्लेषक, संशोधन सपोर्ट, ऑनलाईन सामग्री व्यवस्थापक अशा भूमिकेत येतील.

4. बहुभाषिक व सामग्री स्थानिकीकरण :

स्थानिक भाषा (मराठी, हिंदी, इ.) मध्ये शैक्षणिक सामग्री उपलब्ध करणे, स्थानिक ग्रंथालयांना भाषा समर्थन देणे महत्व मिळेल. NEP हि स्थानिक भाषा वापरासाठी प्रोत्साहन करते.

5. जीवनप्रसरणे शिक्षण / समुदाय माध्यम :

ग्रंथालये फक्त शिकणाऱ्यांसाठी नव्हे, तर स्थानिक समुदायांसाठी माहिती केंद्र म्हणून काम करतील — वाचनसंस्कृती, जनज्ञान, लोकशिक्षण कार्यक्रम.

6. सहकार्य / नेटवर्किंग / संसाधन शेअरिंग :

संस्था-संस्था दरम्यान ग्रंथालये एकमेकांशी जोडणी (consortia), संसाधन (shared databases) वापर, माहिती आदान-प्रदान हे वाढेल. उदाहरणार्थ INFLIBNET आयएनएफलाईबनेट सारखी व्यवस्था आहे.

7. गरजेनुसार लोकशिक्षण कार्यक्रम आणि सूचना सेवांमध्ये विस्तार :

पुस्तक न वाटणारे वाचकांसाठी डिजिटल साक्षरता शिबिरे, माहिती शोध प्रशिक्षण, कोर्स-माहिती वर्ग अशा उपक्रमांची संसाधने लागतील.

आव्हाने :

1. अपूर्ण धोरण नीतिसंकल्पना : NEP मध्ये ग्रंथालयांची भूमिका स्पष्टपणे कशी असेल हे खूप तपशीलात नाही दिलेले आहे. त्यामुळे संस्थांना मार्गदर्शन कमी आहे.

2. अपर्याप्त निधी व संसाधने : शाळा आणि ग्रामीण भागातील संस्था तंत्रज्ञान व ग्रंथालय सुविधा देण्यासाठी आवश्यक निधी नसणे.

3. मानवी संसाधनाचा अभाव : पारंपारिक ग्रंथपालांकडे नवीन तंत्रज्ञानातील कौशल्ये नसणे (डेटाबेस,

सॉफ्टवेयर, डिजिटल व्यवस्थापन).

4. समर्थन व संरक्षणाचा अभाव : प्रशासकीय स्तरावर काही ठोस धोरण / बाटवावे नसेल किंवा ग्रंथालयीन विभागाला महत्व न देणे.

5. भाषा व सामग्री उपलब्धता : सर्व विषय व भाषांमध्ये गुणवत्तापूर्ण डिजिटल सामग्री निर्माण करण्याची समस्या.

6. इन्फ्रास्ट्रक्चर समस्या : इंटरनेट सुविधा, पावर पुरवठा, सर्व्हर, नेटवर्किंग इत्यादींचा अभाव काही भागात असू शकतो.

उपाय :

- नीती रूपरेषा / मार्गदर्शक सुचना : राष्ट्रीय व राज्य स्तरावर ग्रंथालयांसाठी धोरणपत्र तयार करणे, NEP अंतर्गत ग्रंथालयांचा दर्जा व सेवा यासाठी नियमांची स्थापना.
- प्रशिक्षण व क्षमता मजबूत करणे : LIS व्यावसायिकांसाठी डिजिटल सूचना तंत्र, सूचना प्रणाली, डेटा सायन्स, अभिलेखीय तंत्र यांचे प्रशिक्षण.
- संस्था-संस्था भागीदारी : अनुभवी ग्रंथालयांची मार्गदर्शन, ग्रंथालय कन्सोर्टिया, संसाधन साझा करणे.
- नवीन व्यवसाय मॉडेल : अनुदानशिवाय उत्पन्नाचे स्रोत शोधणे, उदाहरणार्थ सदस्यता, स्वयंसेवी कार्यक्रम, डिजिटल सेवा शुल्क, समुदाय कार्यक्रम इ.
- माहिती तंत्रज्ञान अवलंब : क्लाउड बझार, ओपन-सोर्स सॉफ्टवेअर, मोबाइल ॲप्स, डिजिटल रिपॉझिटरी यांचा वापर.
- मूल्यांकन व पुनरावलोकन : ग्रंथालय सेवांचे परिणाम, वापरकर्त्यांची समाधानता, सूचना सुधारणा.

निष्कर्ष :

ग्रंथालय व माहितीशास्त्र व्यवसायाला NEP 2020 एक संधी आणि आव्हान दोन्ही देतो. जे व्यावसायिक व संस्था नवीन तंत्रज्ञान, डिजिटल मीडिया व सहयोगी दृष्टिकोन स्वीकारतील, ते या नव्या धोरणाच्या कक्षा व अपेक्षांमध्ये स्वतःला स्थान देऊ शकतील. NEP 2020 च्या मूलभूत तत्वात “विद्यार्थ्यकेंद्रित शिक्षण, लवचीकता, बहुविधता, जीवनप्रसरणे शिक्षण” हे आहेत, आणि या तत्वांचा गाभा ज्ञान-साधनांवर अवलंबून आहे. ज्यात ग्रंथालये / माहितीशास्त्र मूलभूत घटक आहेत.

संदर्भ ग्रंथसूची :

- राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (मराठी) – मंत्रालय, भारत सरकार.
- “नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० चे बदलते स्वरूप आणि ग्रंथालयाची भूमिका” – मराठी लेख.
- “राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० आणि ग्रंथालयांची बदलती भूमिका” – मराठी लेख, लेखक: Yashwant S. Chaudhari.
- “ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र व्यवसाय (Library & Information Science) मध्ये राष्ट्रशैक्षणिक

धोरण २०२० चा प्रभाव” – लेख/पेपर.

- “Impact of National Education Policy-2020 (NEP-2020) on Libraries” – जर्नल “Library Scholar” विशेष अंक (मराठी/इंग्लिश मिश्रित) मध्ये.
- “Research Library & Services (Marathi language)” – ग्रंथ माहितीशास्त्र विषयक मराठी लेख/प्रबंध.
- महाराष्ट्र शासन निर्णय: “राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० अंमलबजावणीसाठी...” – सरकारी आराखडा मराठी मध्ये.